

## Átalakuló kisvárosok a Dél-Dunántúlon

PIRISI GÁBOR<sup>1</sup>–TRÓCSÁNYI ANDRÁS<sup>2</sup>

### Abstract

#### Transformation of small towns in the South Transdanubian Region

The present study is intended to analyse a specific group of settlements, the small towns and their diverse transformation in the South Transdanubian Region. The group of small towns could be an obvious and representative sample for different spatial investigations as the elements of that almost totally cover the investigated area, it is numerous enough, but still easy to handle. After analysing different interpretations, settlements having a maximum of 30,000 inhabitants and possessing urban status seemed to be reasonable to be defined as small towns. The post-socialist transformation reached, shaped and converted these settlements in various ways and to different extent, thus small towns act differently among circumstances of the new spatial development processes. On the basis of the above mentioned behaviour of small towns the authors classified them assuming that some of the categories can be applied nationwide.

### Kutatási előzmények

A *kisváros* mint településföldrajzi probléma vizsgálata nem tartozik a magyar geográfia fő áramlataiba. Noha a városiasodás, az urbanizáció komplex folyamata, a városhálózat hierarchikus tagolódása kényegében az 1960-as évek közepe óta a tudományos érdeklődés homlokerében áll (LETRICH E. 1965; BELUSZKY P. 1967; TÓTH J. 1981), ám ezek a kutatások nem emelték ki a kisvárost mint speciális kérdést. Erre először az 1980-as években történnek kezdeményezések (KŐSZEGFALVI GY. 1987; BÁNLAKY P. 1987), amikor az urbanizációs folyamat előrehaladta indokoltá tette (volna) az önálló kérdésfeltevést, már csak azért is, mert a szerepkörök rendjét meghatározó Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) a legtöbb változást talán éppen ezen a hierarchikus szinten indukálta.

---

<sup>1</sup> Egyetemi tanársegéd, PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

<sup>2</sup> Tanszékvezető egyetemi docens PTE TTK Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

Az 1990-es évektől a településföldrajz fő áramába – bár ez a megállapítás szükségképp szubjektív – elsősorban a nagyvárosokkal, azok belső szerkezetével, a fizikai és virtuális urbánus terek fejlődésével, ill. a nagyvárosok – s közülük is különösen a globális központok – földrajzi teret formáló szerepével kapcsolatos kutatások tartoznak. A korábban szinte egyeduralmú funkcionális megközelítések némiképp háttérbe szorultak, bár ebben az időszakban készült el a magyar településhálózat fejlődésének és jelenlegi tagozódásának egyik legátfogóbb szintézise (BELUSZKY P. 1999).

A kisvárosok leginkább az által, és akkor kerültek a földrajzi érdeklődés látóterébe, amikor a településtudomány hazai képviselői felfigyeltek a várossá nyilvánítások hihetetlen mértékben felgyorsuló folyamatára, ebből kiindulva több tanulmány is született az új városoknak a magyar településhálózatba való illeszkedéséről (ZOLTÁN Z. 2002, 2003; RUDL J. 1998; CSAPÓ T. 1998; KISS É. 1998). Más szerzők mélyebb vizsgálatok alá vettek egy-egy várost, ill. városok jól elkülönülő kisebb csoportját. (LENNER T. 1996, 2000; GYÖNGYÖSI L. 1996; BAKTI M. 2002; TRÓCSÁNYI A. 1995). megítélésünk szerint azonban az átfogó vizsgálatok mindeddig hiányoznak.

### A kisváros fogalmának értelmezése

Amennyiben a fenti állításokkal egyetértünk, természetesen adódik a kérdés, mi indokolja a *kisváros* mint *településkategória* önálló vizsgálatát? A város fogalma önmagában is rendkívül komplex, az egyes földrajzi, műszaki, szociológiai vagy jogi megközelítésmódok alapján eltérő és időben is folyamatosan változik. A különböző korok eltérő funkciókat betöltő városai azonban minden esetben a civilizáció központjai, a társadalmi-gazdasági fejlődés motorjai voltak. Ilyen értelemben az urbanizáció folyamata nagyjából párhuzamos mindazzal, amit az elmúlt évszázadokban haladásnak tekintünk.

A kiemelkedő jelentőségű paradigmaváltások nem csak a fejlődés irányait és feltételrendszerét változtatják meg, hanem a társadalom térbeliségének kereteit jelentő településekre, egyenként és azok rendszerében is alapvető hatással vannak. A megváltozó keretfeltételek új szempontok szerint differenciálják a településrendszer elemeit, annak függvényében, hogy az egyes települések miképpen képesek megfelelni az új kihívásoknak. Ilyen differenciálódási folyamat játszódott le az ipari korszak beköszöntésével, amelynek révén az iparosodottság vált a települések közötti különbségek egyik legfőbb tényezőjévé.

Egy múltbéli átalakulás megítélése és elemzése jóval egyszerűbb feladat, mint egy olyan változás kereteinek megfogalmazása, amelyben éppen benne élünk. Megmutatkozik ez az elnevezések bizonytalanságában, hiszen a „posztindusztriális”, vagy a más tudományok által szívesebben használt „posztmodern” jelzők ugyanúgy élnek, mint az „információs forradalom” vagy az „információs társadalom” megnevezések. A fizikai és virtuális hálózatokba történő bekapcsolódás, az információk birtoklása és a vezetési-döntéshozatali szerepkörök koncentrációja jellemzik az új korszakhoz történő alkalmazkodás sikerességét.

A *globalizáció* folyamata világszerte átértékeli a nemzeti keretek között kialakult településhierarchiákat. A nemzetek feletti szint(ek) megjelenésével a hagyományos központok szerepe szükségképpen leértékelődik. A településhálózat differenci-

álódásának új hatótényezői immár alapvetően a nemzeti szint felett gyökereznek. A globális és regionális hálózatok által szervezett tér azonban messze nem fedi le az ország egészét (ENYEDI GY. 2000, 2004), közöttük és körülöttük a globalizációból jó részt kimaradó, vagy abban csak passzív, „elszenvedő” szerepet játszó térségek, azaz a *lokalitás* kiterjedt terei húzódnak. Más megfogalmazásban: a kiemelkedő jelentőségű térszerkezeti tengelyek által nem érintett területek a földrajzi tér ritkább textúrájával tűnnek ki (TÓTH J. 1996).

A globalitás tereivel szemben így kijelölhetők a *lokalitás terei* is, éppen ott, ahol a horizont alig-alig terjed túl a környező kistérség vagy megye határain. Ezek a körzetek kívül esnek a világvárossá válással küzdő Budapest vagy a fejlődésben élen járó, posztmodern funkciókat lassan, de növekvő ütemben koncentráló regionális növekedési pólusok közvetlen vonzáskörzetén, ezáltal többnyire a fizikai és a virtuális hálózatok egymásba fonódó rendszerein is. *A lokális terek központjai a kisvárosok*, amelyek további fejlődési iránya nem csak saját, hanem vonzásukban élő községek lakosságának életét is meghatározza. A lokális terek jelentősége kétség kívül növekvő, amint ezt a szintén lokális szinten érvényesülő és az elmúlt években fokozatosan megerősödő kistérségek gyarapodó funkciói is jelzik (PAP N. 2004).

A kisvárosok vizsgálatával tehát elsősorban a lokális terek centrumaiként funkcionáló települések átalakulásának folyamatait elemezzük, feltárva az alkalmazkodás különböző módozatait, meghatározva a kisvárosok funkcionális-fejlődési típusait.

A *kisváros* értelmezésünk szerint nem kizárólag, ill. nem is elsősorban méretbeli kategóriaként meghatározható településtípus. Már csak azért sem, mert a településhálózat sajátos történeti fejlődése miatt azonos méretű településekhez gyakran igen eltérő kiépítettségű központi szerepkörök párosulnak. (Így pl. más központ-típusokat találunk az Alföldön, mint a Dunántúlon.) BELUSZKY P. (1999) a kisvárosok körét funkcionális alapon különíti el, „feltárazó módszert” alkalmazva, meghatározva a kisvárosi intézmények körét. TÓTH J. (1996) alapvetően a 25 000 főt tekinti választóvonalnak, KÖSZEGFALVI GY. (2004) a 30 000 fős népességszámnál vonja meg a felső határt, de ezt az elvet követi a korábbi tervezési-statisztikai (pl.: OTK) felfogás is.

Az elhatárolás már csak azért is problémás, mert a középvárosi szint bizonytalan, kevés az ehhez a szinthez egyértelműen köthető funkció. CSAPÓ T. (2002) vizsgálataiból kiderül, hogy nem csak a regionális szintű funkciók mutatnak erőteljes koncentrációt, hanem a megyei szintű szerepkörök is alig-alig találhatók meg a megyeszékhelyeken kívül. Így a középvárosok elsősorban olyan, 30–50 ezer fő közötti települések lehetnek, amelyek történeti és térszerkezeti okokból egyes megyék társközpontjaivá váltak, ezáltal vonzáskörzetük több kistérségre és kisvárosra is kiterjed. A középvárosok és a kisvárosok közötti valódi határt tehát elsősorban az általuk szervezett tér kiterjedtsége és a benne foglalt vertikális és horizontális kapcsolatok összetettsége alapján vonhatjuk meg. Éppen az ilyen értelemben vett középvárosok alacsony száma indokolja, hogy a kisvárosok fogalmát viszonylag magas népességszámhoz társítsuk.

Mivel jelen tanulmánynak alapvetően nem célja a településhálózat hierarchikus szintjeinek vizsgálata, ezért elemzéseinkben a 30 000 fős népességhatárt tekin-

tettük irányadónak. Alsó küszöbként elfogadtuk a városi cím birtoklásának pusztá tényletét, noha ennek értéke az utóbbi évtizedben erőteljesen erodálódott.

Ebben a megközelítésben a kisvárosi szint az ország 289 jelenlegi városából 250-et foglal magába. Ez közvetlenül is az ország népességének egynegyede, mintegy 2,5 millió fő, a fentebb vázolt térségi hatásokon túl tehát önmagában is igen jelentős részesedést tesz ki. A vizsgált kör elég népes sokaság a reprezentativitáshoz, térfoglalása pedig kiterjed az ország egészére, annak ellenére, hogy mutatkoznak benne jelentős sűrűség-különbségek. Az 1990-es években még feltárt városhiányos területek mára jórészt eltűntek az ország térképéről (TÓTH J. 1996), így a jelenlegi térstruktúra lehetőséget teremt az ország egészére kiterjedő regionális folyamatok kistérségi szintű érvényesülésének átfogó vizsgálatára is.

### **A kisvárosi problematika történeti gyökerei a Dél-Dunántúlon**

A jelen tanulmányban vizsgált Dél-Dunántúl esetében a kisvárosi szint jelentősége még az országost is meghaladja. A fentiek szerint a településhálózatban a megyeszékhelyek alatti szint már a kisvárosoké, amelyek a három megye népességének közel 30%-át tömörítik. Jelentőségük már csak annyiban is meghaladja az országban általánosan jellemzőt, hogy a megyeszékhelyeken kívül minden városi település ebbe a kategóriába tartozik, és pusztán méretei alapján Szekszárd is alig haladja meg ezt a szintet. Noha Pécs általában a funkcióiban legfejlettebbnek tekintett magyar regionális központ (CSAPÓ T. 2002), a két másik megyeszékhely térszervező hatásának érvényesülése már saját megyéik perifériái esetében is kérdéses. Ez a helyzet sajátos történeti fejlődés eredményeként alakult ki (TÓTH J. 2004).

A Dél-Dunántúl a török hódoltság előtti időkben sem volt kimondottan urbanizált térség, a három megye egyértelműen legnagyobb, funkcióiban legsokoldalúbb települése, Pécs is megmaradt jogi értelemben vett mezővárosnak. A többi település mind méretében, mind szerepkörében szerényebb, ugyanakkor az összességében kedvezőnek mondható agráradottságokra támaszkodva, a kommunikációs tengelyek által biztosított impulzusok segítségével viszonylag fejlett mezővárosi-kisvárosi hálózat jött létre a Balaton és a Dráva között. A török éra azonban igen mély nyomokat hagyott, a terület 1526 és 1566 között rendszeresen hadszíntér, helyzete Szigetvár eleste után ugyan jó időre a török oldalon stabilizálódik, de állandó felvonulási terep, portyázások és időnként (pl. 15 éves háború Kanizsa környéki harcai során, vagy 1664-ben, Zrínyi Miklós téli hadjárata idején) jelentősebb csaták színhelye, majd a felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc miatt a béke csak 1711 után köszönt be ezen a tájon.

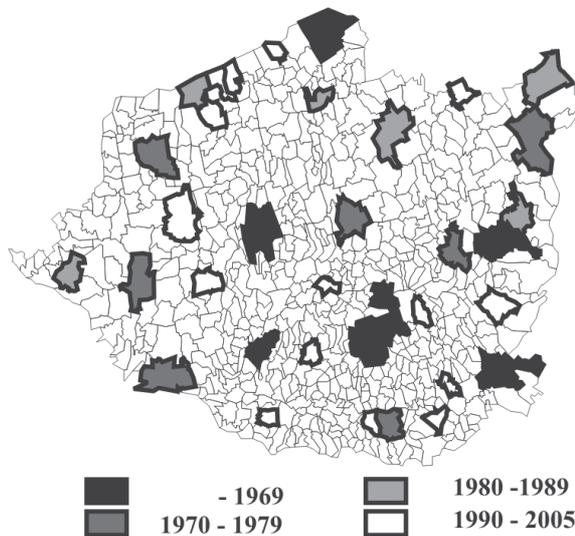
A bizonytalan katonai-politikai helyzet egyértelműen akadályozója az urbanizációs folyamat előrehaladásának, így ebben a helyzetben még az alföldi típusú, a nagy határú mezővárosokat életre hívó fejlődési pálya sem volt bejárható e térség számára. A 18. sz. hajnalán a Dél-Dunántúlon lényegében nem találunk jelentős várost: a korábban legintenzívebben fejlődő Duna-menti térségben volt a legsúlyosabb a felszabadító háborúk pusztítása, Pécsen több ostrom és dúlás után csak romok maradtak vissza. Somogy megye területén számos, középkorban jelentősnek mondható mezőváros hanyatlása vagy pusztulása (Segesd, Somogyvár, Babócsa, Lábod, Törökkoppány) után, és Kaposvár felemelkedése előtt, még a török idők alatt igazgatási szerepkört betöltő Szigetvár volt

e leginkább városiasodott központ. Nem kímélik a hadjáratok a fő felvonulási útvonalon fekvő, egykoron virágzó tolnai mezővárosokat sem (KERESE T. 2004).

A következő mintegy kétszáz év számos új impulzust hozott: megszilárdulnak és funkcióikban megerősödnek a megyeszékhelyek (HAJDÚ Z. 1994), megélnék a dunai kereskedelem (Tolna, Paks, Dunaföldvár Bába) (WILHELM Z. 2001), megindulnak a vasútépítések (Dombóvár, Bátaszék, Kaposvár, Szentlőrinc), intenzívebbé és sokrétűbbé válnak a D-i irányú társadalmi-gazdasági kapcsolatok (Barcs), kiépül az alsó-, ill. középfokú intézményhálózat. Az iparosodás ekkoriban azonban meglehetősen szórványosan fejti még ki hatásait a településekre, amelyből leginkább Pécs körvonalazódó kettős (bányászati és könnyűipari) funkciója, ill. Kaposvár élelmiszeripari szerepe emelhető ki. Mindezen hatások ellenére a 20. sz. elején mindössze 3 városi jogállású települést találunk a régióban: a törvényhatósági jogú Pécsset, a rendezett tanácsú Kaposvárt, valamint az utóbbi címet 1905-ben elnyerő Szekszárdot. A mai kisvárosok népessége ekkor átlagosan mintegy 5100 fő, és közülük csak 5 (Paks, Mohács, Tolna, Dunaföldvár, Tamási) lélekszáma haladta meg a 10 000 főt.

### A városhálózat bővülése a 20. sz. elejétől napjainkig

A vizsgált települések közül az ekkor legnagyobb Mohács nyerte el elsőként a nem megyeszékhely települések közül a városi címet 1924-ben, amit egészen az 1960-as évek végéig meglehetősen szórványosan követnek majd más települések: 1951-ben a korszerűnek megfelelő Komló, 1966-ban a Zrínyi emlékévé alkalmából Szigetvár, 1968-ban a tízezres határt éppen átlépő Siófok léphet feljebb a közigazgatási ranglétrán. (1. ábra).



1. ábra. A Dél-Dunántúl városállományának kialakulása (a városi cím elérésének évével). (szerk. PIRISI G. 2005)

The evolution of the urban network in South Transdanubia (date of acquiring urban status). (by PIRISI, G. 2005)

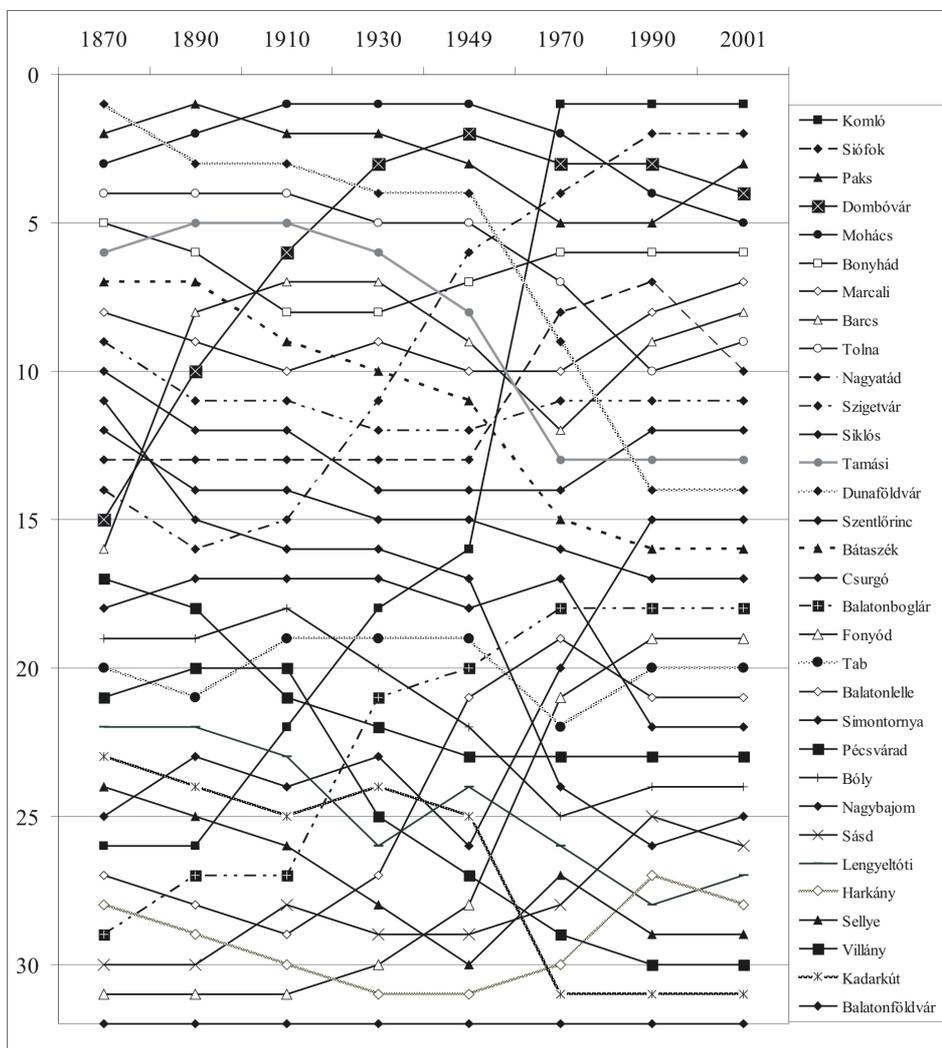
A folyamat az 1970-es években némileg felgyorsul, sorra kerülnek a járási székhelyek, a cím mellé többnyire kiépülő intézményeket is nyerve. Ebben az időben a városi címet elnyert nagyközségek átlagos népessége az 1980-as népszámlálás adatai szerint 14 600 fő volt, és átlagosan 3000 fős népességtöbbséggel zárták ezt az évtizedet. A városi címhez jutó települések átlagos lélekszáma – az évtized végi népszámlálások adatait figyelembe véve – a későbbiekben fokozatosan csökken: az 1980-as években ez még 7800 fő, az 1990-esekben már csak 4600 fő körül alakul, 2000 után pedig már átlagosan 3000 fős népesség is „elég volt” a cím elnyeréséhez. A megváltozó országos demográfiai trendeket, de az urbanizációs folyamat lassulását is jelzi, hogy az új városok már nem voltak képesek lendületes növekedésre az elmúlt 25 évben.

A *városhálózat bővülése* természetesen koránt sem tekinthető lezárt folyamatnak. A politika nem tűzte napirendre a várossá nyilvánítás feltételrendszerének átgondolását, a közelmúlt gyakorlatának folytatódása esetén újabb jelöltek feltűnése várható. A régióban 15 nagyközség található, közülük kerülhetnek ki a lehetséges pályázók. E csoportból a baranyaiak (Vajszló, Szászvár, Mágocs, Hosszúhetény) 1800 és 2800 fős népesség között szóródnak, a tolnaiak mezőnyében (Decs, Fadd, Gyöng, Hőgyész, Nagydorog, Nagymányok, Pincehely) találunk 4000 fő felettieket is, míg a somogyi (Balatonszárszó, Igal, Berzence, Zamárdi) nagyközségek szintén a kisebb kategóriába tartoznak. Mivel ez utóbbi csoportból három más városok közvetlen közelében fekszik, térszerkezeti jelentősége csak Berzencének lehet. Baranyában Szászvár és Beremend is rendelkezik – ezen a szinten jelentős – térségi szereppel. Van olyan kutató, aki egyértelműen ki is áll várossá nyilvánításuk mellett (ZOLTÁN Z. 2002, 2003).

A legnagyobb megmaradt városhiányos térség napjainkban a Tolnai-Hegyhát, ezen az alapon tehát Gyöng vagy Hőgyész lehet esélyes a városi címre. Az 1990-es évek közepén a pécsi földrajzi műhelyben végzett átfogó felmérés 2010-ig várossá nyilvánítandónak jelölte meg (sorrendben) Szentlőrinc, Harkány, Sellye, Gyöng, Bóly, Villány, Hőgyész, Nagybajom, Vajszló, Bőhönye, Kadarkút, Iregszemcse és Pincehely településeket (TÓTH J.–TRÓCSÁNYI A. 1996). E javaslatnak akadtak ugyan bírálói (BELUSZKY P. 1999), mindazonáltal az abban megfogalmazottak megvalósulása a kutatásban közreműködőket igazolták. Összevetve a potenciális városként megjelöltek listáját a régió mai kisvárosi állományával, egyértelmű, hogy a javaslatához képest elsősorban Tolnában vannak még lemaradások.

### **A demográfiai átalakulás alapvető jellemzői**

A 2001. évi lakónépesség alapján méretkategóriákba sorolt kisvárosok *népességszám-változásának* hosszú távú (1870–) tendenciáit vizsgálva, némely kategóriákban figyelemreméltó jelenségekre bukkanhatunk (2. ábra). Az 5000 főnél kisebbek esetében a tendenciák bizonytalanok. Van olyan városunk (Nagybajom), amely viszonylag jelentős (17%-os) csökkenést könyvelhetett el, igazán dinamikus növekedés csak a Balatonparti, a majdhogynem „nulláról” induló településekre jellemző. Az 5000 és 10 000 fő kö-



2. ábra. A dél-dunántúli kisvárosok népességszám-sorrendjének változása, 1871–2001

Changes in rank order of small towns by population number in South-Transdanubia, 1871–2001

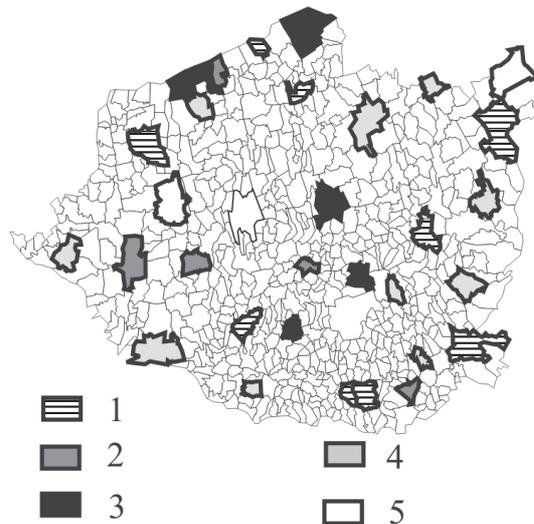
zötti mérettartományban hasonló a helyzet annyiból, hogy egyaránt találunk példát gyors városodásra (Szentlőrinc, Fonyód), és stagnálás közeli állapotokra (Bátaszék, Csurgó). Külön figyelmet érdemel a 130 év alatt népességének 25%-át elvesztő Dunaföldvár, és a „hullámzó” Tamási, ahol a lélekszám csúcspontját 1931-ben regisztrálták.

Ennél sokkal egyveretűbb a kép a „tízezresek” között: a növekedés mindenhol kimutatható, és lényegében minden esetben 1960 és 1980 között vesz lendületet. Különbségek persze vannak, a 2,5-szeres feletti növekedést elérő Barcs, és a skála

másik végén az egyharmados gyarapodást mutató Tolna között. A 20 000 fő feletti városok esetében – a visszafogottabb Mohács kivételével – általában meglehetősen gyors fejlődést tapasztalhatunk (Komló, Paks, Dombóvár és Siófok), ugyanakkor az okok természetesen egymástól igen különbözőek.

A városok lélekszáma alapján elért helyezéseinek változása tanúskodik az eltérő fejlődési ütemekről. Az első helyet időben sorra Dunaföldvár, Paks, Mohács majd Komló birtokolta, majd 2001-ben az első 5-be már két „alulról jövő” (Siófok és Dombóvár) is befért. A mezőny vége sem mentes az átrendeződésektől. Balatonföldvár huzamosabb ideje tartja ugyan 32. helyét, de – elsősorban a gyorsan fejlődő üdülőtelepülések előretörésének köszönhetően – a mai legkisebbek között többségében vannak a relatív értelemben hanyatló kisvárosok (Villány, Kadarkút, Sellye, Lengyeltóti).

A dél-dunántúli *kisvárosok pozícióváltozását* bemutató 3. ábrán egyértelműen kirajzolódni látszik két, viszonylagos értelemben hanyatló településcsoport: több Duna menti város, közülük különösen Dunaföldvár és Tolna, de ebben az összevetésben még az atomerőmű révén új lendületet nyerő Paks is csak tartani tudja korábbi előkelő helyezését. Ebben a tekintetben úgy látszik, még a régió egyik legfontosabb térszerkezeti tengelyének, ill. a Dunán átívelő hidaknak (Bátaszék, Dunaföldvár) sincs dinamizáló hatása, ami akár a nemrégiben elkészült szekszárdi Duna-híd területi hatásai tekintetében is némi borúlátásra adhat okot.



3. ábra. A dél-dunántúli kisvárosok 1871–2001 közötti pozícióváltozásának területi képe. (L. a 2. ábrát is!) – 1 = lényegében nem változott (2-nél kisebb pozitív vagy negatív irányú változás); 2 = 3–9 hely közötti javulás; 3 = 9 helynél több javulás; 4 = 3–9 hely közötti visszaesés; 5 = 9 hely feletti visszaesés

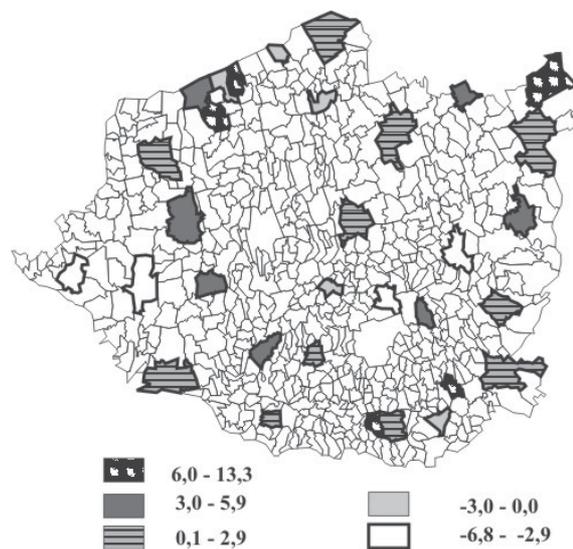
The spatial pattern of changes in rank order (See also Fig. 2.) – 1 = no significant change (less than 2 position in any direction); 2 = advance with 3–9 positions; 3 = advance with more than 9 positions; 4 = drop with 3–9 positions; 5 = drop with more than 9 positions

Nem meglepő módon a *pozícióvesztést* elszenvedő városok másik viszonylag egybefüggő csoportját az országhatár mentén találjuk, ahol Barcs időszakosan nagyon gyors fejlődésének megtorpanása, Sellye hanyatlása vagy Siklós „helyben járása” mindenképpen az egykori magyar-jugoszláv államhatár mentén kialakult politikai, gazdasági és infrastrukturális árnyék helyzet számlájára írható.

Egyértelmű *nyertesek* természetesen a Balaton-parti települések, amelyek lélekszám-gyarapodását nem minden esetben követte a funkcionális megerősödés. A régió belső területein már nem ennyire egyértelmű a helyzet. Komló különleges státusa nem szorul bővebb magyarázatra, az agglomerálódás elvileg egyaránt érinti Szentlőrincet és Pécsváradot is, mégis, az előző helyzetét a közlekedési szerepkör és az uránbányászat egyik alvótelepüléseként központi döntések is segítik. Pécsvárad visszafogottabb fejlődésén egyebek mellett – Bólyhoz és Bonyhádhoz hasonlóan – a kitelepítések hosszú távú következményei is érzékelhetők.

A fentiekén kívül körvonalazódni látszik még néhány, egymáshoz közel fekvő város közötti átrendeződés hatása: Nagyatád előretörése Nagybajom, ill. Dombóváré Tamási kárára. Összességében elmondható, hogy a vizsgált időszakban a tolna megyei városok vesztesége (összesen –29 hely) elsősorban Somogyban jelentkezett nyereségként (21 hely). Ez a területi súlypont-áthelyeződés szinte teljesen egybecseng a hazai szektorális, ill. települési-funkcionális átrendeződéssel, annak egyik mutatójaként is értelmezhető.

A *rövidebb távú tendenciák* pontosabb feltárása érdekében érdemes a tényleges szaporodás helyett a *vándorlási különbszet* értékeit figyelembe venni (4. ábra). A legutóbbi három népszámlálás között eltelt dekádok éves átlagos vándorlási külön-



4. ábra. A vándorlási különbszet évi átlaga, 1990–2001, ‰

Net migration rate, annual average, 1990–2001, ‰

bözei alapján elmondható, hogy 1980–1990 között 12 városnak, 1990–2001 között pedig 9-nek volt negatív a mérlege. Azóta viszont romlott a helyzet: a 2001. évi vándorlási adatok 16, a 2003. évi pedig már 18 településen jeleznek elvándorlást, igaz ebből hosszú távú következtetést valószínűleg még nem szabad levonni. A területi megoszlásban még ebben a viszonylag korlátozott időtávban is jelentős átrendeződés mutatható ki. Az 1980-as évek vesztesei a Duna menti városok – beleértve az erőművi építkezések befejezésével a kivitelezők egy részének távozását megtapasztaló Paksot is –, ugyan súlyosnak nem mondható, évi átlagos 1,8–3,0%-os veszteséggel. A negatív csúcstartó Simontornya (–6,8%/év), de nem sokkal marad el mögötte a depresszióba már ekkor belekóstoló Komló sem. A másik oldalon egyértelmű nyertes a Siófoktól Fonyódig húzódó városlánc, rajtuk kívül az 1%-os átlagot csak Harkány és a legmagasabb értéket (2,28%) magáénak tudó Szentlőrinc képes felülmúlni.

A korábbi tendenciák látványos megfordulását jelzi az 1990. évi népszámszámát 13%-os vándorlási nyereséggel gyarapító Dunaföldvár, amely ezzel a lista élén áll. Szintén határozottan pozitív a mérlege a Balaton-parti kisvárosok közül Fonyódnak, Balatonlellének, az ezekhez rendre hasonló utakat bejáró Harkánynak, és nem okoz meglepetést Pécsvárad vagy Bóly pozitív, ill. Komló, Csurgó vagy a leépülő iparú Bonyhád negatív előjele sem. Az már inkább magyarázatra szorul, hogy a rendre (Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, 1971) – és legfrissebben is (Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, 2005) – elmaradottnak, ill. hátrányos helyzetűnek minősített térségek városai (Sellye, Szigetvár, Kadarkút, Nagybajom, Lengyeltóti, Simontornya) viszonylag jelentős vándorlási nyereségre tehettek szert. A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy természetes szaporodást csak két városban, az eltérő háttérű, de az 1980-as években egyaránt – ipari alapon – lendületesen felfutó Paks (évi átlagban 1,9%) és Szentlőrincen (1,5%) rögzíthetünk.

A többi várost egyöntetűen természetes fogyás jellemzi, amelynek ütemében értelemszerűen jelentős különbségek tapasztalhatók. Gyógyhely jellegéből is adódik Harkány évi –6,8%-e és nem sokkal marad el tőle Balatonlelle, ill. Fonyód sem. Érdekes Dunaföldvár esete, ahol a pozitív vándorlási mérleg mind a mai napig nem volt elegendő a demográfiai megújuláshoz, a természetes fogyás felemészti a vándorlási nyereség felét.

A viszonylag kedvező demográfiai adottságú városok közé sorolható még Barcs, Csurgó, Komló és Nagybajom is, ami ismételten jelzi, hogy az összefüggés a társadalmi-gazdasági fejlettség és a természetes szaporodás mutatói között ebben a térségben inkább negatív előjellel írható le. Ez utóbbi esetekben a megfelelő kistérségek demográfiai mutatói jellemzően 1–4%-el rosszabbak a városokénál, ami az aktívabb korosztályok mozgásának irányát is jelezheti. Adott körülmények között a kisváros még mindig lényegesen jobb lehetőségeket kínál a vidékénél.

A demográfiai folyamatok elemzése alapján összességében egy meglehetősen heterogén kép bontakozik ki. A vándorlási és a természetes szaporodási értékeket összevetve, a két ellentétes póluson a mindkét szempontból pozitív értékeket produkáló Paks és Szentlőrinc, ill. a természetes fogyás és elvándorlás által egyaránt súj-

tott Balatonboglár, Bonyhád, Csurgó, Harkány, Komló, Sásd, valamint Villány állnak. Különösen feltűnő ez utóbbi csoport méret- és térbeli szórtsága.

### **A központi szerepkörök átalakulásának kérdésköre**

A tervgazdálkodás időszakában az erőteljes állami újraelosztás és a szűkös források ideológia mentén nivellált elosztása nyomán az azonos hierarchiaszintű települések ellátottsága – *funkció-összetétele* – lényegében azonosnak volt tekinthető. A kisvárosi szint jogi értelemben vett kiteljesedése – vagy ha úgy tetszik felhígulása – természetesen erőteljesen rányomja bélyegét az általuk átlagosan betöltött központi funkciók mennyiségi és minőségi mutatóira. A kisvárosi szerepkörök jellegzetes hatóköre a kistérség, így a tipikusnak tekinthető szolgáltatási kör értelemszerűen permanensen átalakul, az innovációk térbeli terjedésével, vagy ha úgy tetszik, a városiasodás folyamata révén az adott funkciók jellegzetes módon a településhierarchia egyre alacsonyabb szintjein válnak elérhetővé (BELUSZKY P.–GYÖRI R. 2004).

A népi demokratikus rendszertől merőben eltérő sajátosságokkal jellemezhető társadalmi és gazdasági átalakulás új dimenziók mentén fejt ki differenciáló hatását. A korábbi döntési kompetenciákat birtokló települések (pl. a megye- vagy járási székhelyek) jelentős pótlólagos erőforrások bevonására voltak képesek. Az alanyi jogon járó juttatások lecsökkenésével, az elosztható források elapadásával, ill. a területi igazgatási rendszer szétforgácsolódásával a kisvárosok mozgásteret markáns változáson ment keresztül. Új főszereplővé a gazdasági hatékonyság, valamint a településgazdálkodás sikeressége vált: a fejlődés lehetőségét és irányát, ill. az ott élő emberek életminőségét alapvetően a helyi gazdaság (településmenedzsment) határozza meg. Már csak azért is, mert a fejlesztési gyakorlat jelenlegi rendszerében elengedhetetlen az önkormányzatok saját forrásainak bevonása, ebben a tekintetben az egyes önkormányzatok lehetőségei között igen nagy szélsőségek mutatkoznak. Ezek a különbségek pedig – egy Tolna megyei vizsgálat tanulságai szerint – elsősorban a saját bevételek feltárásának sikerességében gyökereznek, hiszen az ebben a tekintetben sikertelen önkormányzatok pályázati forrásokhoz sem igen jutnak (LÁSZLÓ M.–PIRISI G. 2005).

#### *Közszolgáltatási funkciók*

A központi funkciók tekintetében a hangsúly tehát a közszolgáltatások területéről a *gazdasági szerepkörökre* tolódik át. A kisvárosi hálózat differenciálódása napjainkban nem a lakossági infrastruktúra bizonyos intézményeinek megléte vagy hiánya, hanem sokkal inkább a foglalkoztatási, kereskedelmi és piaci szolgáltatási funkciók fejlettsége mentén megy végbe. Ezt látszik alátámasztani az intézményhálózat áttekintésének tapasztalata, miszerint nagyon kevés elmozdulás következett be ezen a téren az elmúlt időszakban.

A legfejlettebbeknek tekinthető városok, ahol többek között kórház, városi bíróság és differenciált kínálatot nyújtó középfokú oktatási intézmények jellemzik a szolgáltatások körét, kivétel nélkül járási központok, ill. az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) központjai voltak (Mohács, Komló, Siklós, Szigetvár, Bonyhád, Marcali, Nagyatád, Siófok). Átrendeződés csak annyiban tapasztalható, hogy a funkcióhiányos, kisméretű, az elmúlt másfél évtizedben városi rangot szerzett települések is igyekeznek megfelelni a címnek a kisvárosinak értelmezett intézmények és funkciók kiépítésével. Kettő kivételével mindenhol működik okmányiroda, az önkormányzatok igyekeznek megfelelni a helyi elvárásoknak a szociális intézmények vagy az oktatási kínálat alakítása terén is (M. CSÁSZÁR Zs. 2004). A közszolgáltatási funkciók tekintetében legkevésbé fejlett települések Somogy megyében összpontosulnak: Balatonföldvár, Balatonlelle, Lengyeltóti Nagybajom vagy Kadarkút esetében alig-alig találunk hagyományos értelemben vett (kis)városi funkciókat.

Az *intézmények* tekintetében nem zárható ki, hogy ismét átrendeződési folyamatok indulnak el, hiszen a fenntartás demográfiai, jogi és pénzügyi keretfeltételei sokszor megkérdőjelezzik a jelenlegi rendszer továbbélését. Kérdésként vetődhet fel az is, hogy vajon a megszilárdulóban lévő kistérségi rendszer játszhat-e a járásokhoz hasonló szerepet a közelebbi vagy távolabbi jövőben. Egy ilyen jellegű átalakulásnak nyertese lehet pl. Szentlőrinc, Pécsvárad vagy Sellye, amelyek időben korlátozottan voltak csak járási központok, viszont jelenleg egy-egy kistérség szerveződik körülöttük. Azt, hogy az önkormányzatok számítanak egy ilyen jellegű fordulat beköszön-tére, jelzi pl. Kadarkút törekvése egy „saját” kistérség létrehozására.

### *Gazdasági funkciók*

A kisvárosok *gazdasági funkciói* természetesen éppúgy átalakulnak, mint az ország ágazati és területi szerkezete, méretüknél, rugalmasságuknál fogva e folyamatot és annak komplexitását jól illusztrálják. A posztindusztriális fejlődés azonban elsősorban a településhierarchia magasabb pozícióihoz kötődik, a kisvárosi szint elsősorban csak abban az esetben képes bekapcsolódni és a megfelelő innovációkat adaptálni, amennyiben kedvező regionális/térségi pozíciója ezt elősegíti.

Viszonylag kedvezőbb helyzetben inkább az agglomerációs folyamatok által érintett települések vannak, míg a hagyományosabb kisvárosok innovációs potenciálja jóval alacsonyabb (RECHNITZER J.–GROSZ A.–CSIZMADIA Z. 2003). Különösen így van ez a Pécshez és a Balatonhoz köthetően dinamikusabb térségekkel is rendelkező, de régióként összességében véve elmaradottnak, leszakadónak minősíthető Dél-Dunántúlon. A gazdaság szerkezetében még mindig sok a korszerűtlen elem, közismert a tőkeszegénység, a külföldi beruházások visszafogott volta nem gyorsítja az átalakulást.

Összességében véve a gazdaság jövedelemtermelő képessége alacsony, amelynek gyökerei valószínűleg sok térségben a történelmi múltig visszanyúlnak, de mindenhol szembeszökő az agrárgazdaság, és a hagyományosan kisvárosi ágazatnak te-

kinthető élelmiszeripar válsága, a szocialista vidéki iparosítás mindmáig kiható, felemás eredményei.

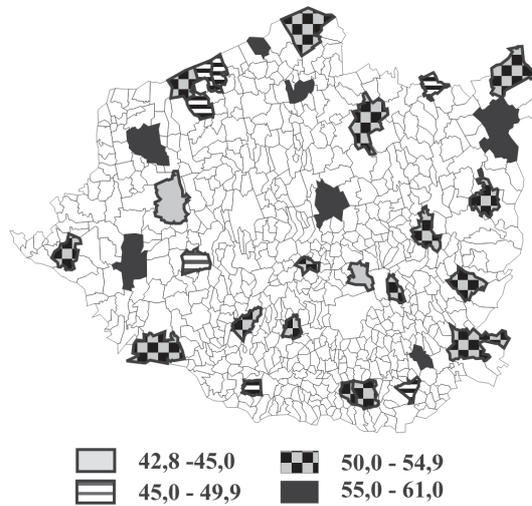
Nehéz optimistának lenni a régió vidéki térségeinek felzárkózását illetően, amelyben azonban a kisvárosok szerepe nyilvánvalóan kulcsfontosságú lesz. Még abban az egyébként jelenleg nem túl valószínűnek tűnő esetben is, ha a mezőgazdaság jelenlegi trendjei megfordulnának, és növekvő számú népességnek lenne képes megélhetést biztosítani, a kisvárosok feldolgozó, elosztó és üzleti-szolgáltató szerepkörének megerősödése szükséges következmény, ill. feltétel lenne. Egyelőre azonban kiútnak elsősorban inkább a feldolgozóipar fejlesztése tűnik, ami a központi szerepkör további erősítésével jár együtt. Ennek számos oka van: a kisvárosok elérhetősége jobb, az üzleti tevékenységet elősegítő néhány alapvető szolgáltatás megjelenik, több helyen ipari parkok kiépítésével is igyekeznek ezt a folyamatot katalizálni. Összességében tehát az e városkategóriába esők növekvő mértékben válhatnak foglalkoztatási központtá.

A kisvárosok *foglalkoztatási szerepkörének* erősödése egyértelműen a mezőgazdaság munkaerő-igényének csökkenésével párhuzamosan jelentkezik. Ez nem csak az urbanizációs folyamat – ezen a szinten a 20. sz. utolsó évtizedéig elhúzódó – első szakaszához kötődő, a falvakból a városok felé történő vándorlással áll összefüggésben, hanem előidézője volt egy igen jelentős ingázás kibontakozásának. A kisvárosok iparosodása magán viselte a vidéki szocialista iparfejlesztés hátulütőit, amely 1990 után oda vezetett, hogy a megváltozott piaci feltételek között a gazdasági szereplőknek csak egy része maradt versenyképes. A probléma sajnos az agrárium elhúzódó válságával egy időben jelentkezett, amely a termőföld reprivatizáció révén ugyan több embernek teremtett elvi megélhetési lehetőséget, azonban a szétaprózódó birtokstruktúra, az élelmiszeripar válsága és az értékesítési nehézségek nyomán ez a lehetőség többnyire valóban elméleti maradt.

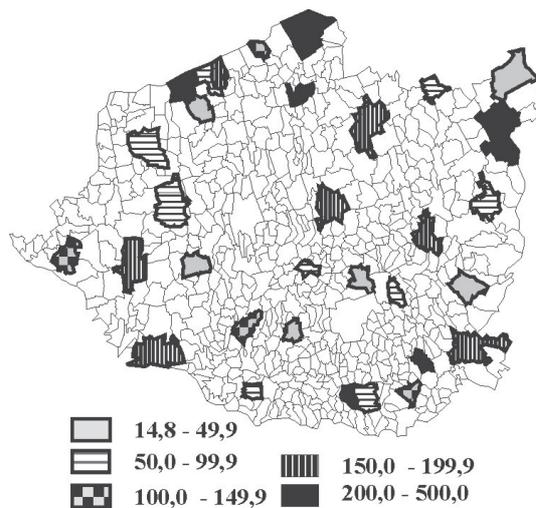
A *foglalkoztatottság* különbségei mutatnak ugyan némi régióon belüli K–Ny-i dichotómiát: a Duna menti tengely helyzete érezhetően jobb, az igazán súlyos problémák ismét a belső perifériákon jelentkeznek (5. ábra).

Mind a legalsó, mind a legmagasabb kategóriák meglehetősen heterogének: a pozitív oldalon a „nagyok” közül Paks, Dombóvár, Marcali és Nagyatád, a „kicsik” közül Tab, Balatonföldvár és Bóly fért be. A negatív oldalon viszont a 10 000 lakos feletti városok közül csak a szerkezetváltó Komló került az alsó két kategória valamelyikébe. Feltűnő néhány Balaton-parti település visszafogott teljesítménye is, ami valószínűleg a helyi munkalehetőségek esetleges és szezonális jellegére vezethető vissza. Mivel a falusi települések döntő többségében sem az ipar, sem a tercier ágazatok áttörés jellegű fejlődése nem várható, így felerősödik a központi települések foglalkoztatási szerepkörének kérdése. Az, hogy ennek a kihívásnak a kisvárosok mennyire eltérő módon voltak képesek eleget tenni, az az alábbi ábrán is megmutatkozik (6. ábra).

A várapozásoknak megfelelően negatív (az ábrán 100% alatti kategóriákba tartozó) a mérleg az agglomerációs övezetben, vagy annak peremén fekvő városok esetében. Ebbe a típusba tartozik Komló (abszolút értékben negatív rekorder), Szentlőrinc, Pécsvárad, Bátaszék, Tolna. Szerényebb mértékű, de hasonló hatást ké-



5. ábra. A foglalkoztatottak %-os aránya a 15–64 éves korosztályhoz viszonyítva, 2001  
The rate of employed within the age group between 15 and 64 years, 2001



6. ábra. A településre bejáró foglalkoztatottak %-os aránya az eljárókhöz viszonyítva, 2001  
The rate of received commuters related to leaving commuters, 2001

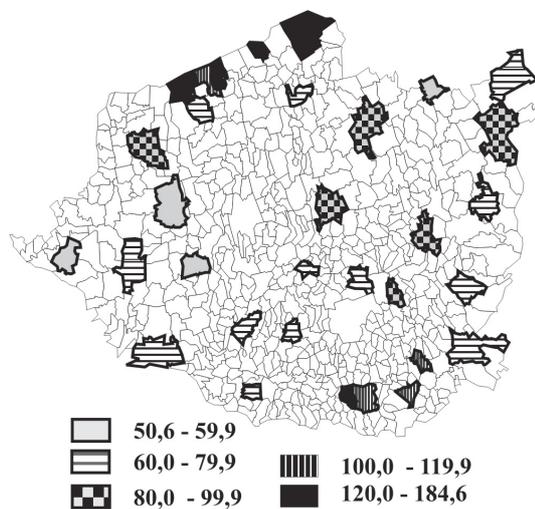
pesek kifejteni a jelentős idegenforgalmi központok, ami negatívba fordítja Lengyel-tóti, Balatonboglár vagy Siklós mérlegét. Feltehetően Paks és Dunaújváros hatása mutatható ki Tolna megye K-i részén. A belső perifériák kiszolgáltatott helyzetének ékes bizonyítéka, hogy éppen a nem kis részben „területfejlesztési okokból”, a tér-

szerkezetben táguló városiányos térségek kitöltésére a közelmúltban városi rangot nyert települések (Sásd, Sellye, Nagybajom, Kadarkút – ez utóbbi arányait tekintve negatív rekorder) nem képesek ezt a szerepkört a munkahelyek oldaláról betölteni.

A *munkahelytöbblettel* rendelkező települések között ott találjuk a tradicionális, térszerkezetben kulcsszerepet betöltő, viszonylag nagy méretű és jelentősebb iparral rendelkező településeket (Mohács, Bonyhád, Dombóvár, Tamási, Barcs). 200% feletti értékkel azonban Pakson és Siófokon kívül inkább csak néhány kisebb települést találunk (Harkány, Tab, Fonyód, Bóly), amelyeknél többnyire egy-egy jól behatárolható ágazat vagy éppen üzem jelenti a kiugró foglalkoztatási adat háttérét.

A kisvárosok egyesített munkaerő mérlege 7000 fős többletet mutat, ami azonban az összes kisvárosban lakó foglalkoztatottnak mindössze csak 6,5%-a. Árnyaltabb képet kapunk, ha a mérleg helyett pusztán az arányokat nézzük. Az adott településsel ingázás révén kapcsolatba kerülők száma (vagyis a településről el-, ill. oda bejáró foglalkoztatottak száma) olykor meghaladja vagy megközelíti a település összes helyben lakó foglalkoztatottjának számát (ilyen pl. Barcs, Tab, Harkány, Fonyód). Ez a jelenség, amely feltehetően a munkaerő-kereslet és -kínálat közötti szerkezeti különbségekre vezethető vissza, ha az előbbiektől eltérő módon is, de szintén jelzi a térségi szerepkör jelentőségét.

A gazdasági szerepkör másik fontos tényezője a *vállalkozói aktivitás* (7. ábra). A magasan az átlag felett álló csoport az idegenforgalmi funkció jelentős súlyával jellemezhető településeké: a Balaton-partiak mellett csak Harkány kerül ebbe a kategóriába. Jól körülírható az e tekintetben elmaradottabb kisvárosok csoportja is, amely elsősorban



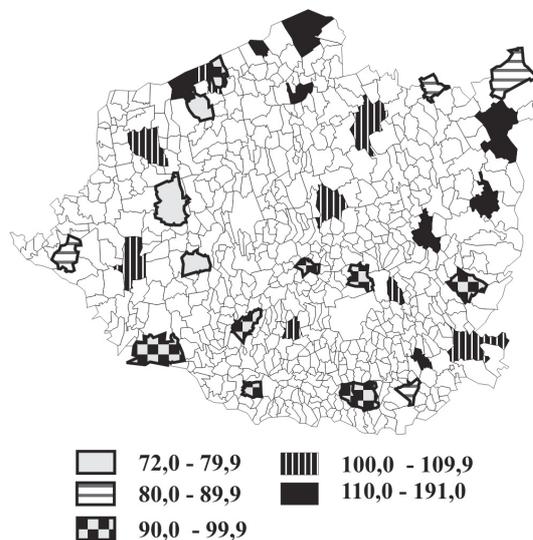
7. ábra. A településen működő vállalkozások 1000 lakosra jutó száma, 2001

Number of enterprises operating in small towns per 1000 inhabitants, 2001

a belső perifériák képviselőiből áll (Simontornya, Kadarkút, Nagybajom, Lengyeltóti, Tab). Ez utóbbi eset mutatja, hogy milyen bizonytalan a foglalkoztatásban betöltött szerep. A határ mentéről Sellye és Csurgó, valamint Szentlőrinc és Bátaszék, háttérüket tekintve némiképp kilógva a csoportból. Érdekes, hogy hozzájuk képest a hasonló mérettartományban jól teljesítő Villány, Bóly és Pécsvárad a régió belüli német kulturális hagyományokat leginkább ápoló városai közé tartoznak, és egy méretkategóriával följebb, de besorolható közéjük Bonyhád is. Általában a közepes méretű, 8–15 ezer fős városok csoportja viszonylag homogén, legjelentősebb pozitív, ill. negatív eltérést egy-egy határ közeli város (Siklós, ill. Barcs) adatai mutatják. A kapufunkció szerepe erőteljesen differenciált módon érvényesül.

Érdekes összevetni a fenti két elemzés adatait az *egy főre jutó személyi jövedelemadó* értékeivel (8. ábra). Az összevetést ebben az esetben a régió átlagával tettük meg – amit a kisvárosi középérték átlaga némiképp felülmúl –, hangsúlyozva némely település gyenge teljesítményét. A régiós átlag alatt ugyanis 16 várost találunk, többek között meglepő módon Harkányt vagy Balatonlellet is. Ennek okai között a szürke gazdaság jelenlétét, így a legális jövedelmek visszafogottabb mértékét feltételezhetjük. Paks természetesen kiemelkedik a mezőnyből (191%-os értékkel), a „maradék” régió pedig egy Bóly–Pécsvárad–Dombóvár–Márcali vonal mentén divergál, amit csak az eredményesebb K-i területekbe beékelődő Simontornya és Dunaföldvár visszafogottabb teljesítménye bont meg.

Ebben az összevetésben egyértelműnek látszik, hogy a jövedelmi különbségek távolról sem kapcsolódnak immár a méret- vagy település-hierarchikus kategó-



8. ábra. A személyi jövedelemadó egy lakosra eső értékei, a régió átlagának %-os arányában, 2001

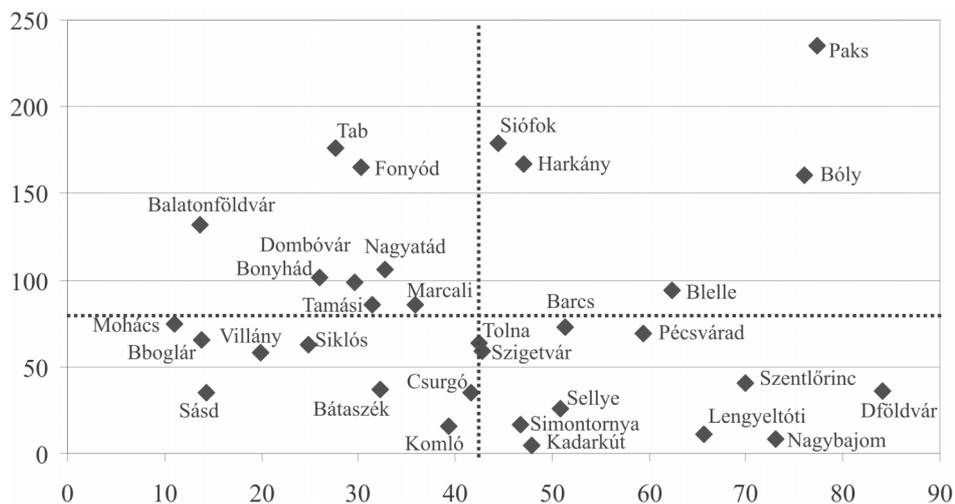
Income tax per capita in per cent of the region's average, 2001

riákhoz, az egykori járási központok közül igazán jól csak Bonyhád teljesít, a többiek alulról vagy felülről súrolják az átlagot. A legrosszabb eredményt immár nem először a somogyi belső perifériák funkcióhiányos központjai esetében találjuk, amelyeknél még Sellye helyzete is biztatóbbnak tűnik.

### Az átalakuló kisvárosok típusai

A fentiekben végrehajtott elemzésünk szerint a kisvárosok átalakulása, dinamizusa és térségi szerepköre nehezen szorítható be az eddigi kategóriákba. A különbségeket önmagunkban egyik tényező sem magyarázza kielégítően: sem a méret-, sem a részben ebből fakadó funkcióbeli különbségek, sem pedig régió belüli földrajzi elhelyezkedés, vagy a régi (1989 előtti) és új városok közötti kettősség nem magyarázat önmagában.

Az eredmények összegezhetősége érdekében az egyes mutatókat megkíséreltük közös nevezőre hozni. A cél a kisvárosok egymással való összehasonlítása volt. Az egyes mutatóknál a városokat sorba rendeztük, a helyezési számokat fordítva osztottuk ki: az utolsó helyezett település kapott egy pontot, és így tovább, egészen 32-ig. A helyezéseken belüli különbségek érvényre juttatása érdekében, ezeket a számokat korrigáltuk a településre vonatkozó érték és az adott mutató átlagának arányával. Az így kapott értékszámokat összegeztük külön-külön a demográfiai (természetes szaporodás, vándorlási különbözet) és gazdasági (foglalkoztatottság, településen kívüli foglalkoztatási hatás, vállalkozások száma, SzJA-alap) kategóriákban (9. ábra).



9. ábra. A kisvárosi fejlődés demográfiai és gazdasági értékszámjai a Dél-Dunántúlon, 2001

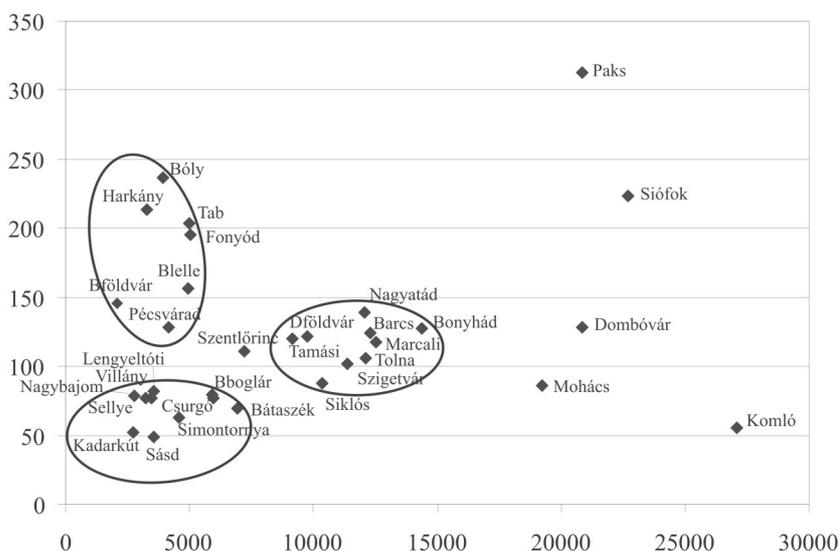
The demographic and economic indexes of the development level in small towns of South Transdanubia, 2001

A szaggatott vonalak a vonatkozó átlagokat szemléltetik, amelyekből kitűnik, hogy a gazdasági mutatók tekintetében a különbségek nagyobbak, az ilyen szerepkörökben megnyilvánuló sikeresség nem feltétlenül mutatkozik meg a demográfiaiban, amint ezt Tab, Fonyód vagy Balatonföldvár példája is igazolja. Ugyanakkor a fenti szentencia fordítottja is igaznak látszik: a meglepően kedvező népesedési mutatókkal jellemezhető Dunaföldvárnak vagy Szentlőrincnek kevés babér termett a vizsgálat másik dimenziójában.

Néhány viszonylag markáns csoport is elkülöníthető az ábrán: a belső periféria kisebb, *funkciószegény városai* egyértelműen a jobb alsó negyedben csoportosulnak. A *tradicionális kisváros* kategóriájának leginkább megfelelő települések, az egykori járásközpontok többsége alkotja a derékhadat az átlagok körül. Tanulságosnak tűnik a fenti pozíciók árnyaltabb elemzése, amelynek során az előző két értékszám összegét a települések lakosságának függvényében ábrázoltuk (10. ábra).

A kisvárosok ebben az esetben 3, jól elkülöníthető tömböt alkotnak: a 10 000 főnél kisebbek egy sikertelen és egy sikeres csoportra osztható, a 10–15 ezer fő közöttiek nagyjából átlagos eredményt tudhatnak magukénak (a kiépült intézményhálózat vélhetően jelentős stabilizációs tényezőként működik), de az egykori járási székhelyek korántsem egységesek. A legnagyobb szóródás a legmagasabb méretkategóriákban jelentkezik, a fejlődési pályák itt divergálnak leglátványosabban.

Az összesített átlagnak 123 pont adódott, ennél jobb eredményt 13 település ért el, de az átlagot legalább 20%-al meghaladni már csak hét volt képes. Ezek szinte kivé-



10. ábra. A kisvárosi fejlődés összesített értékszámai a népesség függvényében, 2001

The cumulative index of the development level in small towns correlated with the population number, 2001

tel nélkül olyan városok, amelyek sikerüket egyetlen ágazat (jellemzően az idegenforgalom: Harkány, Fonyód, Siófok, Balatonlelle, ill. az energetika: Paks; a mezőgazdaság: Bóly; és csupán egyetlen esetben – Tab – a feldolgozóipar) eredményességének köszönhetik.

A fenti szempontrendszer szerinti elemzés korlátainak ismeretében is kísérletet tehetünk a Dél-Dunántúl kisvárosi típusainak megalkotására, amelyet az 1. táblázat mutat be. A három függőleges oszlop (dinamikus, statikus, hanyatló) elhatárolása az összesített értékszámok alapján történt, ahol az átlaghoz viszonyított 115%, ill. 85% jelentette a kategóriák belső határát.

1. táblázat. A kisvárosi átalakulás típusai a Dél-Dunántúlon (2001)

| Funkcionális típusok                       | Dinamikus                                     | Stagnáló                                    | Hanyatló                              |
|--|---|---|---------------------------------------|
| Funkciógazdag, tradicionális kisváros      | Siófok  | Marcali, Barcs, Bonyhád, Dombóvár, Nagyatád | Szigetvár, Mohács, Siklós             |
| Korlátozott központi szerepkörű kisvárosok | Tab   | Tolna, Tamási, Dunaföldvár, Pécsvárad       | Simontornya, Sellye, Csurgó, Bátaszék |
| Mikrotérségi központok                     | Bóly  | Szentlőrinc                                 | Sásd, Nagybjom, Kadarkút, Lengyeltóti |
| (Szocialista) ipari város                  | Paks  | –   | Komló                                 |
| Image-város                                | –   | –   | Villány                               |
| Üdülőváros                                 | Harkány, Fonyód, Balatonlelle, Balatonföldvár | –   | Balatonboglár                         |

Szerk.: PIRISI G.–TRÓCSÁNYI A.

A funkcionális jellegű típusok megalkotásakor alapvető kiindulópontnak BELUSZKY P. (1999) eredményeit tekintettük, amelyeket a kutatási eredmények alapján fejlesztettünk tovább. Véleményünk szerint öt viszonylag markáns csoportot lehet elkülöníteni, amelyeknek megfelelőit tulajdonképpen az ország egészében nagy pontossággal azonosíthatjuk. Közülük 3 csoport lényegében egyetlen skála 3 szintjét jeleníti meg, a funkcionális értelemben legfejlettebb településektől azokig, amelyek központi szerepkörökkel minimális mértékben rendelkeznek. Ez utóbbiak – elnevezésükre igyekeztünk egy negatív felhangtól mentes kifejezést találni – központi szerepük kiteljesedésében gyakran közeli nagyvárosok jelentős konkurenciája akadályozza őket (Tolna, Bóly, Szentlőrinc, Pécsvárad), vagy egyszerűen csak sokkal kisebb dimenziókban képesek ezt gyakorolni (Pécsvárad, Tab). Ezek közé sorolhatók azok a települések, amelyek a TÓTH József vezette vizsgálatban (városhiányos) térszerkezeti típusként kerültek megnevezésre, mint a városhálózat fejlesztése szempontjából figyelembevételre javasolt nagyközségek.

A másik három típus a speciális településeké. Komlót faluból, Paksot Duna menti (egykori) kisvárosból emelte ki a szocialista iparosítás. A jelen most mégis gyökeresen eltérő, bár mindkét fejlődés nagyon egytényezős, a diverzifikált gazdasági

struktúra egyik város esetében sem alakult ki igazán. Újabb speciális típus az üdülővárosoké, amelyek térségi szerepköre Fonyód kivételével jelentéktelen. Siófok mérete és összetettebb szerepkörei miatt nem került ebbe a klasszisba.

Némi magyarázatot igényel az *image-város kategória*, amelynek egyetlen képviselője a régióból Villány. Önálló kategóriába sorolása mellett szól, hogy az ország új kisvárosai között karakteres csoportot alkotva (Badacsonytomaj, Herend, Pannonhalma, Máriapócs, Visegrád), szinte csak az erre a csoportra igaz adottságokkal jellemezhető. Ebben az esetben nem tisztán idegenforgalmi adottságról és annak térszervező hatásairól beszélhetünk, hiszen a város létalapját e mellett, vagy ezen túl is egy-egy termék adja, amelyhez a település márkanévként is kötődik. Ez a termék Villány esetében viszonylag konkrét, de a többi említett város közül, Pannonhalma esetében pl. már nehezen tárgyasítható, de arculatformáló identitás-elemként elemként megragadható.

Véleményünk szerint ez a jelenség eltér annyiban az alapvetően nagy tömegű turista fogadására és tartós kiszolgálására berendezkedett üdülővárosoktól, hogy érdemes legyen külön kategóriaként megjelölni.

## Összegzés

A vizsgálat elsődleges célkitűzése a kisvárosok csoportjában tapasztalható belső tagozódás feltárása volt, amelyet igyekeztünk különböző társadalomföldrajzi módszerekkel megragadni. Visszatérve az alapproblémához – vagyis a kisvárosok mennyiben voltak képesek alkalmazkodni a változó külső körülményekhez –, összességében nem túl biztató a kép. Vizsgálataink szerint a legjelentősebb térségi szerepkörrel rendelkező települések, amelyek a vidéki terek szervezésében mással nem pótolható szerepet játszanak, még egy ilyen, régió belüli összehasonlításban sem tekinthetőek sikeresnek, egy külső összevetés pedig feltehetőleg még kedvezőtlenebb eredményt hozna.

A dinamikus kategóriába sorolt városok fejlődése döntően speciális tényezőknek köszönhető, ráadásul jellemzően a kisebb méretkategóriába sorolhatók, így fontosabb térségi szerep betöltésére nem alkalmasak. Talán nem megalapozatlan az a benyomásunk, miszerint mérésenként eredményesebbek a várossá nyilvánítások egyre erősödő nyomása is. Az 1990 után városi címet nyert települések közül éppen a városhiányos térségek központjaiként megerősíteni kívánt, térszerkezeti típusba sorolható települések (Sásd, Nagybajom, Sellye, ill. Kadarkút) tűnnek a legkevésbé sikeresnek. (Bár utóbbi esetében a fél évszázados városi múlt nem kedvez az összehasonlításnak).

Ebből a csoportból tulajdonképpen csak Bóly, ill. kisebb mértékben Pécsvárad és Szentlőrinc fejlődése tűnik biztatónak. Ahhoz, hogy a kisvárosok a jelenleginél nagyobb intenzitással legyenek képesek betölteni alapvető, lokális központként meghatározható szerepüket, feltehetően jelentős külső fejlődési impulzusok szükségesek. Erre, a közeljövőben egy tartós felzárkózási pályára álló Magyarországon, a területi politika bővülő forrásai mellett elméletileg a megelőző évtizedekénél jobb esély kínálkozik.

## IRODALOM

- BAKTI M. 2002. Gödöllő, a sikeres város. – *Comitatus* 12. 1–2. pp. 27–36.
- BANLAKY P. 1987. Kisvárosaink – a településhálózat köztes helyzetében. – *Földr. Ért.* 36. 1. pp. 31–45.
- BELUSZKY P. 1967. A magyar városok központi szerepköre. – *Statisztikai Szemle* 45. 6. pp. 543–563.
- BELUSZKY P. 1999. Magyarország településföldrajza. Általános rész. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 584 p.
- BELUSZKY P.–GYÖRI R. 2004. Fel is út, le is út... Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. sz.-ban. – *Tér és Társadalom* 18. 1. pp. 1–41.
- CSAPÓ T. 1998. A várossányilvánítás elvi kérdései, potenciális városok az Északnyugat-Dunántúlon. – In: MÉSZÁROS R.–TÓTH J. (szerk.): *Földrajzi kaleidoszkóp. Tanulmányok Krajkó Gyula professzor 70. születésnapjára.* JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék – JATE TTK Gazdaságföldrajzi Tanszék, Pécs–Szeged, pp. 260–273.
- CSAPÓ T. 2002. A magyar megyei jogú városok regionális funkciói. – *Területi Statisztika* 52. 3. pp. 228–252.
- ENYEDI GY. 2000. Globalizáció és a magyar területi fejlődés. – *Tér és Társadalom* 14. 1. pp. 1–10.
- ENYEDI GY. 2004. Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon. – *Magyar Tudomány* 9. pp. 935–942.
- GYÖNGYÖSI L. 1996. A „maradék” Biharország fővárosa: Berettyóújfalu. – *Tér és Társadalom* 10. 2–3. pp. 77–90.
- HAJDÚ Z. 1994. A megyei közigazgatási területbeosztás reformjának közigazgatás földrajzi összefüggései. – In: CSEFKÓ F. (szerk.): *Tér és közigazgatás.* MTA RKK–Magyar Közigazgatási Intézet, Pécs–Budapest, pp. 45–66.
- KERESE T. 2005. Somogy megye városhálózatának fejlődése a kezdetektől napjainkig. – In: CSAPÓ T.–KOCIS ZS.–LENNER T. (szerk.): *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után.* Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely, pp. 194–211.
- KISS É. 1998. A várossá nyilvánítás problematikája és a várossá válás jelentősége az önkormányzatok szemszögéből. – *Földr. Ért.* 47. 3. pp. 456–481.
- KŐSZEGFALVI GY. 1987. A magyarországi kisváros hálózat. – *Területi Statisztika* 37. 1–3. pp. 55–70.
- KŐSZEGFALVI GY. 2004. Magyarország településrendszere. Történelmi vázlat településrendszerinkről. – Alexandra Kiadó, Pécs, 158 p.
- LÁSZLÓ M.–PIRISI G. 2005. Önkormányzatok gazdálkodása és a településfejlesztés. – In: PAP N. (szerk.): *Terület- és településfejlesztés Tolna megyében.* Babits Kiadó, Szekszárd, pp. 269–304.
- LENNER T. 1996. Központi funkciók feltárása Vas megyében. – *Tér és Társadalom* 10. 2–3. pp. 69–76.
- LENNER T. 2000. Kisvárosok modernizációjának társadalomföldrajzi áttekintése vas megyei példakon. – *Tér és Társadalom* 14. 2–3. pp. 139–146.
- LETRICH E. 1965. Urbanizálódás Magyarországon. – *Földrajzi Tanulmányok* 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83 p.
- M. CSÁSZÁR ZS. 2004. Magyarország oktatásföldrajza. – Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 189 p.
- Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió 1971. – Építésügyi és városfejlesztési Minisztérium, Budapest, 48 p.
- Országos Területfejlesztési Konceptió 2005. – VÁTI, Budapest, 140 p.
- PAP N. 2004. A kistérségek helye, szerepe Magyarországon a XXI. század első évtizedében. – *Tér és Társadalom* 18. 4. pp. 24–41.
- RECHNITZER J.–GROSZ A.–CSIZMADIA Z. 2003. A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. – *Tér és Társadalom* 17. 3. pp. 145–163.
- RUDL J. 1998. Az új kisváros és a városi funkciók. – *Földr. Ért.* 47. 1. pp. 31–41.
- TÓTH J. 1981. A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. – *Földr. Ért.* 30. 2–3. pp. 267–292.

- TÓTH J. 1996. A településrendszer. – In: PERCZEL GY. (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 539–584.
- TÓTH J. 2004. Kell nekünk régió? – In: HITSEKER M.–SZILÁGYI ZS. (szerk.): Mindentudás egyeteme 3. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 193–212.
- TÓTH J.–TRÓCSÁNYI A. (szerk.) 1996. Összegzés "A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata" c. kutatás témakörében. – JPTE TTK ÁTUT, Pécs, 126 p.
- TRÓCSÁNYI A. 1995. Az államszocialista kor új városainak illeszkedése Magyarország településhálózatába ("szocialista" városaink). – In: TÓTH J. (szerk.): A magyarországi városhálózat és a városhiányos térségek vizsgálata I/2. JPTE TTK ÁTUT, Pécs, pp. 218–236.
- WILHELM Z. 2001. Az Alsó-Duna-vidék településeinek fejlődésében szerepet játszó természeti tényezők vizsgálata. – In: TÓTH J.–WILHELM Z.: Konzerváció, modernizáció, regionalitás a Dél-Dunántúlon I. köt., PTE-KÖM, Pécs, 145 p.
- ZOLTÁN Z. 2002. A magyar kisváros-hálózat kiteljesedése az 1990-es évtizedben I. – *Comitatus* 12. 11–12. pp. 142–151.
- ZOLTÁN Z. 2003. A magyar kisváros-hálózat kiteljesedése az 1990-es évtizedben II. – *Comitatus* 13. 1–2. pp. 121–126.